

ПАМ'ЯТКИ ДАВНЬОГО КИЄВА

В ПОЕТИЧНИХ РЯДКАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Вид на Старий Київ. Середина ХІХ ст.

Вистачить навіть побіжного перегляду кількох тематичних бібліографічних оглядів та антологій, щоб переконатися, що поетична ліра першої половини ХІХ століття віддала щедрю творчу данину Києву. Сюжети, почерпнуті з літописів, легенд, фольклору, наповнювали десятки віршованих творів, надихали на створення образу «Вічного Києва», «Києва-святині». Таке сприйняття міста яскраво зобразив Тарас Шевченко:

«<...> Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.

Святим дивом сяють
Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють».

**М. Сажин. Вид на Києво-Печерську лавру. Фрагмент.
Кінець 1840-х рр.**

Поетична київіана завжди тяжіла до найдавнішого періоду історії. Святість та старовина Києва для багатьох авторів були нерозривно пов'язані. Епоха романтизму початку XIX століття ще більше підкреслювала цей зв'язок.

Але нерідко автори з гіркотою відзначали зникнення навіть слідів давнини, згадували історичні катаклізми, що знищили стародавнє місто. Мінорні висловлювання про безповоротні втрати старовини трапляються й у текстах авторів-істориків. Археограф Олександр Єрмолаєв писав після відвідин Києва в 1810 році, що побував у землях родючих і достатніх на хліб, але не на старожитності («здесь все новое»). Микола Закревський, автор «Описания Киева», що стало настільною книгою києвознавців, визнавав у передмові до своєї праці: «В начале настоящего столетия было общее мнение, что в Киеве нет почти никаких древностей, что многократные опустошения и пожары все истребили, что в этом городе теперь все новое, и для нас остались только древние места и воспоминания». Проте, трохи згодом, як зазначив Закревський, «неутомимая наука <...> представила по Истории Киева много важных результатов, в следствие коих древлепрестольный град наш является обильным хранителем различного рода древностей».

Справді, у 20–30-х роках XIX століття в київському символічному просторі пам'яті з'явилися реальні історичні свідки далекого минулого – розкопані руїни стародавніх пам'яток.

Англійська письменниця Роуз Маколей (1881–1958) дуже тонко помітила, що стародавнім руїнам притаманні таємничість і ностальгічна чарівність, а історики, архітектори, філософи роблять філігранне порівняння руїн із фрагментами напівстертого тексту, читаючи який, ми досягаємо мову, образи, поняття давнини та знаходимо зв'язок з культурою минулого.

Можна уявити, яке враження на киян і приїжджих справляли розкриті фундаменти та мозаїка Десятинної церкви, залишки стін так званої «Ірининської» церкви зі збереженими давніми фресковими розписами, шиферні плити з рельєфними зображеннями. У 1832 році перед очима сучасників постали розкопані Золоті ворота.

На ці грандіозні знахідки відгукнулися поети-романтики. Киянин Андрій Подолинський (1806–1886) у 1837 році опублікував вірш «На развалинах Десятинной Церкви». Вид Першохраму надихнув його на філософські роздуми за зразками романтичної епохи.

«Зачем тревожит сон гробов,
Могил священное молчанье,
И поверять бытописание,
Стряхая с камней пыль веков?
Все та же истина: от века
Иной нам опыт не открыл.
Мы видим крепость Вышних сил
И всю ничтожность человека! <...>»

Поет Андрій Подолинський

Вірш зі схожою назвою – «Развалины Десятинной церкви» – написав барон Єгор Розен (1800–1860). Він походив з давнього роду прибалтійських німців; у 1820-х роках захопився історією та в 1827 році, відвідавши Київ, на власні очі побачив фундаменти Десятинної церкви (після розкопок архітектора Миколи Єфімова у 1826 році).

«Могилы древние, я прикасаюсь к вам,
Великолепные остатки
Вы роковые отпечатки
Тяжелых бед! О, Десятинный храм!
Тебя ль приветствует восторг мой грустно-сладкий!»

І далі в елегії Розена відтворено епізоди історії, які виникли в пам'яті під впливом стародавніх руїн – мученицька смерть Святих Феодора Варяга та його сина Іоанна в 983 році, Хрещення Русі та будівництво Десятинного «чудного храму», міжусобна брань, руйнування Києва в 1240 році і героїзм воєводи Дмитра. Так вид/образ відкритої пам'ятки – Десятинної церкви – пробудив історичну пам'ять автора, а слідом за ним і численних читачів. Вірш було опубліковано невдовзі після написання – у 1828 році.

Перекладач «Плача Ярославни» зі «Слова о полку Ігоревім» Іван Козлов (1779–1840) оспівував Київ в однойменному вірші та в поемі «Чернец». Андрій Муравйов, який багато зробив для збереження київських святинь, у спогадах писав про відвідини міста 1827 року:

«В Киеве я несколько успокоился, и душа отдохнула над развалинами [курсив наш. – Т. А.]». І того ж 1827 року він написав вірш «Апостол в Киеве». Перший ректор Київського університету, історик, видатний знавець Києва, Михайло Максимович у листі другу в поетичній формі згадав прогулянку Щекавицею, з якою легенда пов'язує могилу князя Олега:

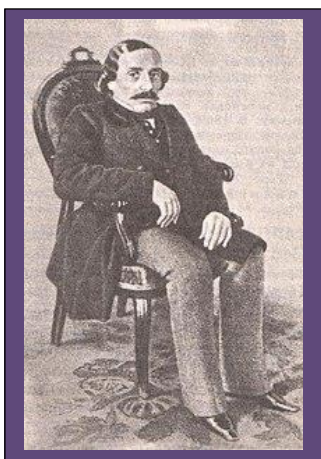
«Ой, изгадай, друже милый
Як зи мною ты гуляв
На Скавице, де шукав
Вещего могили!..»

М. Сажин. Щекавиця.
Кінець 1840-х рр.

Поетична київіана прикрашена багатьма відомими чудовими іменами. Проте ми хочемо сьогодні нагадати про твір маловідомий, майже забутий, але який має примітні особливості, що є цікавими не так у літературному, як, умовно кажучи, в історико-києвознавчому ключі. Йдеться про поему «Киев в 1836 году» (отже, цього року їй виповнюється 190 років – ювілей київської поеми!).

Автор поеми Григорій Данилович Карпенко. Він народився 1820 року в селі Красна Васильківського повіту Київської губернії. Закінчити Єлизаветградське повітове училище йому вдалося, але продовжити освіту він не зміг – у нього з раннього дитинства був горб, а з часом трапився параліч ніг. Проте разом зі своїм старшим братом Степаном Григорій опублікував цілу низку збірок своїх творів – віршів, прози, п'єс. За загальним визнанням рівень творів обох Карпенків був низьким, мав негативні відгуки. Але це не ставало на заваді братам-графоманам.

Знаючи про каліцтво Григорія Карпенка, як не здивуватися такій назві одного з його творів: «Сто и три комических рассказа весельчака из Малороссии»... Людина авантюрного складу характеру, незважаючи на хворобливість, він був дуже активний, виступав як повірений, зухвало спілкувався з владою, видавав себе за родича товариша (заступника) міністра державного майна, навіть побував у в'язниці. Утім, майже два століття по тому, він увійшов в історію як літератор-аматор з амплуа (як сказав би Микола Лєсков) київського антика. Саме київського, оскільки тут він улаштувався і лише 1847 року переїхав до столиці,

продовжуючи навідуватися (як ми побачимо далі) до Києва. Зі столиці він за численні «подвиги» (примудрився навіть підбурювати державних селян чинити опір поліції) був висланий, відбув термін у Київському тюремному замку (історична назва Лук'янівської в'язниці), а після звільнення в 1869 році отримав заборону на виїзд із Києва (!). І при цьому 1850 року в Києві було поставлено його п'єсу-мелодраму «Дмитрий Климовский».

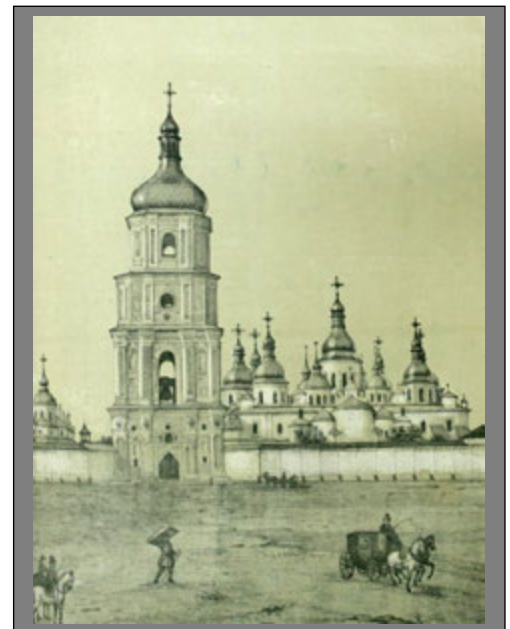
Справжній пасіонарій, усупереч своїм фізичним вадам, Григорій Карпенко разом із братом видав три випуски збірки «Ландыши Киевской Украины», повторивши назву українською мовою – «Кунволия Київської України», де опублікував твори українською, російською, польською мовами: вірші, байки, оповідання, драму «Дмитро Войнаровський», навіть дуже цікаві конспективні нотатки «О разделении истории, о том, что она имеет своим предметом и об источниках исторических сведений».

Саме в цьому виданні (1848 рік) побачила світ поема «Киев в 1836 году». Цей різновид міської поеми літературознавець Інна Булкіна охарактеризувала як описову поему-прогулянку. Мені здається, це визначення можна розширити: то була поема-путівник.

Справді, йдучи невігядливими рядками поеми, читачі разом з автором-оповідачем здійснювали променад Києвом. Карпенко пропонував певний маршрут. Примітно, що вже перший рядок: «Смотрю на древностей остатки» – миттєво вводить у історичний контекст. Вояж починається на давніх валах Старокиївської частини, і уява оповідача малює картини трагічних подій 1240 року, він згадує про руйнування Києва татарами-монголами, коли «много пало Киевлян / Себя и город защищавших!».

«<...>Вдохнувши тяжко, вдаль иду
По древней крепости валам!
Всхожу уж к древнему собору:
К святым Софиевским стенам,
И представляется там взору
Остаток первой той святыни
Где монастырь святой Ирины
Чиновник Лохвицкий открыл <...>»

**Дзвіниця Софійського собору.
Середина XIX ст.**

Автор супроводив ці рядки приміткою: «Чрез дорогу напротив Софийского собора чиновник V класса Лохвицкий открыл на валу древней крепости, монастырь Святой Ирины т. е. остаток храма и расположение келий, но едва приметное, а храм возвышается почти в 2 сажени так же

господин чиновник V класса Лохвицкий открыл огромные остатки золотых ворот и много других редкостей, достойных особенного замечания». Цей схвальний коментар знайомив широку читацьку аудиторію далеко за межами Києва з відкриттями археологічних пам'яток і – що примітно – з людиною, яка розкопала такі виняткові речі.

**М. Сажин. Розкопки церкви Святої Ірини.
Кінець 1840-х років**

«Иду вдаль скорыми шагами,
Остатки *Золотых ворот*,
Промеж разрытыми валами.
Остановляют вдруг меня!»

Оповідач звертає увагу на напис, розташований біля Воріт:

«Таблица взор мой поражает,
На ней написаны слова,
Прохожий всякий их читает...

И каждый раз читаю я <...>», – наведено панегіричні рядки напису «таблиці», адресовані місцевій та столичній владі. «Бої» за зміст тексту «таблиці», що їх влаштував Кіндрат Лохвицький, – окремий сюжет. А для нашої теми важливо, що не тільки перехожі бачили пам'ятку та дізнавалися про її відкриття, але ця інформація стала доступною читачам поеми далеко за межами Києва.

«Но кто ж валы так здесь разрыл,
Кто древность вынул из могил?
Тому обязано потомство,
Из века в век благодарить.

А современных муз питомства,

В летописях так начертит:

“За открытие зототых¹ ворот; храма Святой Ирины, и многих других весьма достойных, особенного замечания, – редкостей древности, одолжены благодарить чиновнику V класса Григорию Кондратьевичу Лохвицкому!”»/

Золоті ворота.

Літографія з малюнка Задорожного. 1835–1836 роки

Автор наполегливо наголошує на заслугах Лохвицького, який розкопав пам'ятки давнини, і зазначає, що ці відкриття назавжди вписали його ім'я в історію. Нащадки мають бути вдячні тому, хто «вынул из могил» кийвські старожитності. Цей порадник походив не лише з переконань автора поеми, але (можна сміливо припустити) і від натяків самого археолога-аматора, з яким неодмінно мав познайомитися Карпенко. Він запевняв у примітці, що текст таблички «слово в слово списан мною с подлинника». Напевно, це сталося під час екскурсії, яку археолог-аматор охоче провів для Карпенка. У ще одній примітці, яка згадує Лохвицького, зазначено, що він «[д]иректор музеума древностей при Киевском императорском университете Св. Владимира». Оскільки офіційне призначення Лохвицького завідувачем музею в 1836 році ще не відбулося, така інформація могла бути отримана автором поеми лише від самого археолога, який «явочним порядком» взяв на себе функції організатора та керівника музею. Але, мабуть, знайомство було швидкоплинним – звідси повне спотворення імені та по-батькові Лохвицького: Григорій Кіндратович замість Кіндрата Андрійовича.

¹ Помилка в книзі.

Від «Ірининської» церкви автор обертає погляд до Софійського собору, але лише побіжно згадує його та обмежується ура-патріотичними вигуками. Озираючись на всі боки, він відзначає рівну дорогу, де «по обеим сторонам, / Красивейшей архитектуры, / Стоять дозволено домам». Він хвалить нові прокладені вулиці, планування. Там, де, «как по описанью знаю / Шумела Лыбедь», він бачить «высокий храм, / И в улицах красивый план!».

День добіг кінця і автор прямує «на оболонь / В тот, где я жил квартирой, дом». Дорогою він вражений видом нових гарних будинків на місці колишніх хатинок, що оточували Михайлівський Золотоверхий монастир. Згадано і нову зведену Десятинну церкву. У примітці повідомляється, що давній храм було зруйновано, а новий зведено за давнім планом, але меншого розміру. Нагадаємо, що освячення нової Десятинної церкви сталося в 1842 році. Утім, по-перше, оповідач не уточнює, на якій стадії будівництва була споруда, а по-друге, у подібному творі могли бути хронологічні нашарування та певні неузгодженості. Проте в назві автор подав точну дату – 1836 рік, ніби прив'язавши до неї подорож.

Продовжуючи рух, «всю древность окропив слезой» у Верхньому місті, мандрівник повертався додому глибокого вечора. Він опинився на Подолі, «на площади Фонтана льва».

**Фонтан Самсон на Подолі.
Середина XIX ст.**

Він у захваті від нового планування. З коментаря читач дізнається про площу навпроти Братського монастиря, з Контрактовим будинком та дуже гарним фонтаном: Самсон роздирає пащу леву. Там, де нещодавно був «небрежный рынок», тепер акуратні лавки. Дорогою, що веде за місто, автор прямує на оболонь (незмінно пишеться з малої літери – мабуть, не сприймається як топонім) і додає коментар: оболонь – рівне поле на березі Дніпра, яке простягається до Вишгорода. Тут також замість бідних хатин з'явилися багаті будинки, як і на Старому Києві, де Софійський собор і Золотоверхий монастир (нагадав оповідач). Приділивши чимало уваги (значно більше, ніж Софійському собору...)

«канаве» (так називалася нижня течія річки Глибочиці між Верхнім і Нижнім валами), оповідач наголошує на заслугах у її благоустрої нового губернатора Дмитра Бібікова. Враховуючи, що Бібіков був призначений на цю посаду в 1837 році, а плоди його діяльності виявилися дещо пізніше, ми знову переконуємося, що поема-прогулянка 1836 року насправді включає реалії в ширших хронологічних рамках.

Наближалася північ. Оповідач майже дістався додому, наостанок він згадав Щекавицю, на ній Всіхсвятську церкву та цвинтар, «Хореву гору», або Киселівку, під якою розташований Флорівський монастир, а на вершині гори – теж цвинтар.

Закінчується поема акцентом на заслугах київського генерал-губернатора В. Левашова. Але Левашов ще 1835 року покинув цю посаду. Зате з 1838 року він став членом департаменту економії Державної Ради, і, можливо, Карпенко якимось чином стикався з ним у столиці. Хай би там як, похвали київським перетворенням (нове планування вулиць, нові красиві та багаті будинки, порядок у торгівлі та безпека на вулицях навіть вночі тощо), які проходять червоною ниткою через поему, знову викликають у пам'яті путівники, де зазвичай не тільки описуються маршрути, але й рекламуються переваги місць для відвідування.

Реверанси Григорія Карпенка в бік влади відповідали прийнятому стандарту, були демонстрацією конвенційної поведінки. На нашу увагу заслуговує інший аспект його опусу. Він вніс – хай і невеликі – зерна в той київський історичний ґрунт, де формувалися *місця пам'яті*. Незалежно від літературної стійності поеми вона нагадувала про історичний сенс пам'яток, підтримувала моду на зацікавлення та захоплення старожитностями, сприяла позначенню міських реалій як історично значущих. Ставши певною мірою функціональним аналогом путівника, твір Карпенка запропонував один з перших маршрутів історичної екскурсії Старим Києвом.

**Краєвид Києва з півдня.
Літографія з акварелі М. Сажина.
1840-ві роки**

Джерела та література

Карпенко, Г. Д. 1849. *КУНВОЛІЯ КИЇВСЬКОЇ УКРАЇНИ*. Санкт-Петербург.
(Цитовано за: URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000811>)

Булкіна, І. 2010. *Київ в російській літературі першої третини XIX століття: простір*

историческое и литературное. Тарту.

Булкина, И. 2010. Киевские поэмы и повести. *Сop amore: историко-филологический сборник в честь Л. Н. Киселевой*, с. 53–64.

Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*, т. I. Москва.

Муравьев, А. 1895. Мои воспоминания. *Русское обозрение*, т. 33, 5.

Подолинский, А. 1837. Стихотворения. Санкт-Петербург.

Розен, Е. Ф. 1828. Развалины Десятинной церкви. *Московский телеграф*, ч. 21, 9, с. 71–74.

Толочко, О. 1998. Документи першої історико-археологічної експедиції в Україну. *Київська старовина*, 3, с. 175–191.

Фролова, Н. А., Крадин, Н. П. Руина как текст. URL:

https://www.researchgate.net/publication/374527738_Ruina_kak_tekst.

Macaulay, R. 1967. *Pleasure of Ruins*. New York.

Тетяна Ананьєва
провідна наукова співробітниця
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви